

Бобан ХУСЕНОВСКИ

Н.У. Музеј – Гевгелија

ЖЕНСКИ ГРОБ СО КУЛТНА ПАЛКА ОД НЕКРОПОЛАТА МИЛЦИ - ГЕВГЕЛИЈА

(Прилог кон проучувањето на религијата на пајонските заедници во Долно Повардарје)

Клучни зборови: некропола Милци, македонски бронзи, култна палка, соларен култ, "свештенички", покојничка со висок општествен статус

Апстракт: Откриените и добро документираните гробови на "свештенички" од Лисичин Дол и Бучинци, го поттикнаа научниот интерес за слични наоди од некрополите од железното време во Долното Повардарје, а пред сè во регионот на "гевгелиската" културна група. На некрополата Милци беа откриени неколку гробни целини со сличен инвентар, на веќе познати и нови типови на индикативни култни предмети. Значењето на приложената "култна палка" во женскиот гроб бр. III, ја надминува евентуалната улога на покојничката во култот, навестувајќи нејзина можна истакната општествена позиција.

Некрополите лоцирани покрај реката Вардар и нејзините притоки имаат големо значење во формирањето и развојот на културите од железното време на овој дел од Балканот. Нивната концентрација во Долното Повардарје, особено е голема во гевгелиско-валандовскиот регион.¹ Некрополата Милци и соседната Сува Река (Парагон), во периодот на железното време биле во едновремена употреба од страна на населението на праисториската населба на Вардарски Рид. На тој податок укажуваат движните наоди со идентични културно и хронолошки вредности од сите три локалитети. Некрополата Милци во археолошката наука е позната повеќе од четири децении, благодарение на заштитните ископувања уште од 1979 год. Со така просторно ограниченото ископување и честите физички загрозувања на некрополата, таа

оставила впечаток на нецелосно истражен локалитет², кој со овој и претходно објавените трудови³, настојуваме да го измениме.

* * *

Топографската слика на некрополата укажува дека таа била организирана на една блага падина, која на североисток граничи со Богородичин Рид (Кофилак), а на југ со оддалечениот лев брег на реката Вардар. Фокусот на ископувањето беше насочен кон неистражениот дел од јужната периферија на некрополата, на површина од околу 1200 м², кој граничи со северниот раб на магистралниот пат Гевгелија - с. Богородица.⁴

Некрополата временски главно го опфаќа периодот од крајот на VIII до почетокот на V век п.н.е. Тоа е рамна некропола со инхумирани покојници, погребани најчесто во гробови-цисти, а поретко во гробови-јами. За најстар хоризонт на погребување досега се смета оној поврзан со гро-

² Информациите за некрополата Милци, во подолг период се засновале исклучиво врз резултатите од објавените трудови на: Пашиќ Р., и др., Некрополата "Милци" кај Гевгелија, *Културно наследство XI*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 75-103; Георгиев З., Гробот 31/35 од некрополата Милци кај Гевгелија, *Зборник на Археолошки Музеј Скопје* 10-11, Скопје 1983, 65-71.

³ Хусеновски Б., Милци 1997 - заштитно ископување, *Macedoniae Acta Archaeologica* 16, Скопје 2005, 89-116; Idem. 2015, Еден војнички гроб од некрополата Милци кај Гевгелија, *Патримониум.мк* 13, Скопје 2015; Idem. 2017, Приврзокот - "Лира" од некрополата Милци, *Патримониум.мк* 15, Скопје 2017, 37-54.

⁴ Со изместувањето на дел од проектираната траса на локалниот пат Гевгелија - с. Богородица во 1983 год. и изградбата на втората лента на автопатот од Р. Грција, кон Р. Македонија, голем дел од оваа група гробови остана неистражен.

¹ Во посочениот регион се евидентирани некрополите: Милци, Сува Река (Парагон), Болован - Богданци, Бишов Јавор - Смоквица, Глос - Грчиште, с. Хума - Гевгелија, Лисичин Дол - Исар Марвинци, Зелениште - Валандово, Дедели, Каракуш и Кулата - Нов Дојран, види: Хусеновски Б. - Сламков Е., *Археолошки водич - гевгелиско/валандовски регион, Гевгелија* 2012, 8-26.

бовите-јами, кои претходат или се истовремени со “раните-цисти”. Во натамошната употреба на некрополата, евидентно е дека цистата како форма на погребување ќе преовладее. Организацијата на гробовите нема строго зацртан образец, иако се здобива впечаток за недоследно радијално распоредување на конструкциите или обид за нивно поставување во редови. Независно дали станува збор за конструкции со машки или женски покојници, нивната ориентација во просторот е слободна, и истите се наоѓаат на длабочина од 0,4 до 3,2 м.⁵

Стандардната камена циста на интактниот гроб бр. 111 не беше поставена во доминантна позиција во однос на другите гробови. Нејзината покривна конструкција, оформена од повеќе мали хоризонтално сложени камени плочи, ја регистриравме на длабочина од 1,5 м, под која откривме правоаголна циста со димензии 1,97 x 0,40 м. Во цистата на триесетина сантиметри длабочина, констатиравме останки од инхумиран покојник (жена) испружена на грб, со прекрстени раце врз стомакот.⁶ (Т. I, сл. 13). Атрибуцијата на женските гробови (поради немање официјален антрополошки став), ја засноваме врз типолошко-стилската анализа на накитот и недостигот од типизиран машки комплет на оружје. Како резултат на откриениот богат, разновиден и специфичен гробен инвентар, заклучивме дека погребаната личност имала особено истакнат статус во заедницата. Освен индикативните култни наоди, поврзани со улогата на жената во религијата, се наметна и прашањето за евентуално социјално диференцирани поединци во рамките на локалната заедница. Во археолошката литература претходно е искажано мислење дека истакнати општествени поединци (или групи) како оние во областите на Пелагонија и Охридското Езеро, немаат пандан во Средна и Источна Македонија, а ниту во Гевгелиската, зашто процесот на социјална стратификација бил бавен и со низок интензитет.⁷ Врз основа на ова откритие, како и на претходните,⁸ ваквото тврдење се покажа како погрешно.

* * *

⁵ Надморската височина на истражуваниот простор на некрополата е помеѓу 50 и 55 м.

⁶ За поврзувањето на обичајот на “прекрстените раце врз стомакот” со женски покојнички од некрополата Милци, види податок кај: Хусеновски Б. 2017, 37, заб. бр. 3.

⁷ Бабић С., Поглаварство и полис, САНУ - Балканолошки институт, посебна издања 81, Београд 2004, 70 (со приложената литература).

⁸ Видески З., Лисичин Дол - Марвинци, некропола од железното време (истражувања 1997), *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, Скопје 1999, 91-111; Митревски

Гробната циста бр. 111 била еднократно употребена, за погребување само на еден покојник. Изворниот контекст на гробниот инвентар, особено на групата ажурирани култни наоди - постарите “македонски” или “македонско-пајонски” бронзи е дотолку позначајна, бидејќи на други досега познати локалитети тој недостига.

Покрај лошо зачуваниот остеолошки материјал на инхумираната покојничка, биле приложени две групи на бронзени наоди (накит и култни бронзи) и еден стандардизиран керамички сет. Во висина на черепот една бронзена спирална обетка (Т. I/1), на рацете пар спирални (Т. I/2, 3) и пар белезици со префрлени краевии од типот “Јањево” (Т. I/4, 5). Во содржината на групата култни бронзи, најчести се композитните приврзоци (Т. I/6, 10, 11, 13, 16, 17, 18), потоа предмети чија украсна и утилитарна компонента не е јасно разграничена: тулци и биконусни мониста (Т. I/7, 8, 9, 14, 15) и појас од прости калотести копчиња (Т. I/12). Во стандардизираниот керамички сет спаѓа еден бокал со засечена задна страна на вратот, шолја со една вертикална рачка и мала чинија со две хоризонтални рачки (Т. I/19, 20, 21).

Накит

Фондот на личниот накит е составен од една спирално навиена обетка, пар спирални белезици и пар од типот “Јањево”.

Како најрана појава на едноставни спирално навиени обетки досега се посочува примерокот од гробот-могилка бр. 31/35, од некрополата Милци, изработен од удвоена сребрена жица, а датиран околу средината на VII век п.н.е.⁹ Идентични примероци од бронзена навиена тенка жица, каква што е обетката од гробот бр. 111 (кат. бр. 1), биле документирани во неколку гробови-цисти од “првите” ископувања.¹⁰ Споредба на материјалот од Милци со аналогни примероци од X век п.н.е., од Вергина, и од околу 700 год. п.н.е., од Чаушица, направена е од страна на З. Георгиев.¹¹ Во гробовите од Сува Река и Дедели¹², тие исто така се појавуваат во контекст на движни наоди од VII

Д., Гробот на пајонската свештеничка, *Macedoniae Acta Archaeologica* 15, Скопје 1999, 69-91; Σαββοπουλου Θ., «Απ' Αξιου ευρυ ρεοντος Αξιου, ου καλλιστον υδωρ επικιδναται Αιαν», *Ancient Macedonia VII*, Thessaloniki 2007, 613; Temov S., An Iron Age Burial in Macedonia, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla* 44, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 657-665; Хусеновски Б. 2017, 37-54.

⁹ Пашиќ Р., и др. 1987, 77, Т. XI/3; Георгиев З. 1983, 67, Т. I/5.

¹⁰ Ibidem., 76, 77 - во гробовите 8, 24, 27 и 28.

¹¹ Георгиев З. 1983, 67 (со литературата).

век п.н.е. За преживување на овој едноставен тип на обетки, сведочи нивната појава во интактниот гроб бр. 101 на некрополата Милци, кој според изворниот археолошки контекст е датиран на преминот помеѓу VI/V век п.н.е.¹³ На истата некропола, во ретки случаи, во новооткриените гробни целини, освен бронзената верзија, се појавуваат и примероци изработени од благородни метали (злато и сребро).

На двете подлактици на покојничката биле поставени пар високи, конусни спирални белезици со развлечени навои (кат. бр. 2, 3). Овој тип на белезици е изработуван од бронзени ленти со различен облик на пресекот, во различна должина, меѓусебно повеќе или помалку разделени. Кај некои примероци краевите на лентите од надворешната страна се украсени со вертикални или коси цртички. Примероците без и со декорација, некои истражувачи ги определуваат како постари или понови варијанти во рамките на развиеното железно време.¹⁴ Во гробен контекст, најчесто се појавуваат осамени, а поретко во комбинација со белезици со префрлени краеве, како што е регистрирано во инвентарот на гробот бр. 15 на некрополата Лисичин Дол - Марвинци¹⁵ и гробот бр. 25 од некрополата Дедели.¹⁶

Во регионот на Долното Повардарје, во периодот на раното и зрелото железно време, спиралните белезици се појавуваат во инвентарот на тумуларните погребувања и во рамните некрополи. Нивна најрана појава во блиското опкружување се поврзува со тумуларната некропола во Вергина, со гробови датирани во период од XI/X - IX век п.н.е., помеѓу кои *Pabst-Dörner S.*, препознала група погребани мажени жени со висок ранг во заедницата.¹⁷ Иако во основата за ова атрибуција на улогата на покојничките се посочуваат гарнитурите од тројни секири, незаобиколен елемент

¹² Пашиќ Р., Археолошко испитување на локалитетот Сува Река во Гевгелија, *Зборник (1975-1977), Археолошки Музеј на Македонија*, кн. VIII-IX, Скопје 1978, 25, 27; Eadem., Некропола од постаро железно време во село Дедели кај Валандово, *Зборник на Археолошки Музеј Скопје* кн. X-XI, (1979-1982), Скопје 1983, 57-64; Митревски Д., Дедели, Скопје 1991, 17-39.

¹³ Во овој гроб, покрај другите наоди со доцно-архајски белези, беше откриен и фрагмент на котон, идентичен со изворниот коринтски производ од гроб бр. 103 - види: Хусеновски Б. 2015, 19, 20, сл. 14.

¹⁴ Митревски Д., Дедели, Скопје 1991, 60, 61; Idem., Прилог кон вреднувањето на Долновардарската-пајонска група на железното време, *Macedoniae Acta Archaeologica* 12 (1990-1991), Скопје 1991, План I.

¹⁵ Видески З. 1999, 106, Т. VI/3-6.

¹⁶ Митревски Д. 1991б, 22, 23, Т. VII/3, 4.

¹⁷ Pabst-Dörner S., Zur sozialen Implikation der frühei-

во личниот накит кај сите споменати биле и спиралните белезици. Поврзаноста на двојните секири-лабриси со улогата на жените-свештенички, аналогно на гробовите од Вергина, го навестуваат и примероците во гробовите бр. 54 и 80 од некрополата “Димов Гроб” кај с. Уланци - Градско.¹⁸

Спирални белезици се откриени во тумуларните погребувања во Пелагонија, во содржината на постариот гроб бр. 16 во “Висои” - Беранци, датиран во преминот од IX во VIII век п.н.е.¹⁹ По долината на реката Брегалница, во близина на с. Стар Караорман на некрополата “Орлова Чука”, документиран примерок е датиран во IX - VIII/VII век п.н.е., а идентичниот од “Горно Поле” во VII - V век п.н.е.²⁰ Во внатрешноста на Балканот, вакви примероци се најдени во гробови под тумулите на Гласинац, кои припаѓаат на фазата IVб, датирана помеѓу 750-625 год. п.н.е.²¹

На некрополата Милци, вообичаено тие се дел од инвентарот во гробовите-цисти, а во исклучителни случаи и на моилките, како што е случајот со гробот-моилка бр. 31/35 од Милци.²² Во некрополите од Долното Повардарје, документиран се во Сува Река, Дедели, Лисичин Дол и Каракуш - с. Дедели²³, како и во гробот-циста бр. 4 од соседната некропола Бојмица - *Axioupolis (Kilkis)*.²⁴

При крајот на VII и VI век п.н.е., тие постепено ќе исчезнат од гробниот инвентар, а во одредени ситуации, како во гробот бр. 111, ќе се појават паралелно со белезиците од типот “Јањево”.

senzeitlichen von Vergina in Zentralmakedonien, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla* 44, *Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana* 2007, 654.

¹⁸ Videski Z., Religious Beliefs of the Late Bronze Age in the Territory of Republic of Macedonia, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla* 44, *Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana* 2007, 317, fig. 7, 8.

¹⁹ Mikulčić I. 1966, 17, Т. IV/9b; Killian K. 1975, Т. 60/5; Санев В., и др. 1976, 541.

²⁰ Idem. 1959, Извештај са пробног ископавања халштатске некрополе код села Ст. Караорман, *Зборник на штипскиот Народен музеј I*, 1958-1959, Штип 1959, 99, сл. 14 - за некрополата Горно Поле; Митревски Д., Протоисториски заедници во Македонија, Скопје 1997, Каталог на некрополи бр. 60, 61 (со литературата).

²¹ Benac A. - Čović B., Glasinac Dio II, *Željezno Doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo* 1957, 33, Ilijak - Tum. IV, grob 2 - Т. VII/1, 2; Ilijak - Tum. III, grob 2 - Т. XIII/1, 4 и Ilijak - Tum. III, grob 3 - Т. XIV/5, 6.

²² Пашиќ Р., и др. 1987, 77, сл. 8, Т. XI/6, 9; Георгиев З. 1983, 66, План I.

²³ Локалитетот Каракуш се наоѓа во непосредна близина на с. Дедели, со чија истоимена некропола има заеднички културно-хронолошки вредности.

²⁴ Σαββηπουλου Θ. 2007, Eik. 10, 11.

Раскошните белезици со префрлени краевии од типот “Јањево” или “Прилеп”²⁵ се регистрирани на еден ограничен географски простор на западниот Балкан, во делови на Албанија, Косово, Македонија и Грција.²⁶ На запад, во Албанија, се појавуваат во двете фази на локалитетот Кучи и Зи (*Kuč i Zi*), датирани во VIII-VII односно VI век п.н.е.²⁷ Типолошка и хронолошка сродност покажуваат со наодите од оставата Јањево II, која Гарашанин Д., ја поврзува со периодот на *Халштат Ц*, односно ги датира помеѓу 675-625 год. п.н.е.²⁸ Во Пелагонија се најдени примероци на некрополите “Висои” - Беранци и Каменот - Рапеш.²⁹ Во Грција се регистрирани на Пелопонез³⁰, Олимпија, Додона, а во Македонија во Амфипол, како и неколку примероци со гробен контекст од некрополата Чаушица.³¹ За оваа група белезици, според нивната форма, ликовно-стилската орнаментика и пресекот на лентата, Бузек понудил и извесна типолошка класификација во картографскиот приказ на наоѓалиштата и нивната дистрибуција на западниот Балкан.³²

Масивниот пар на раскошно украсените белезици од гробот бр. 111 (кат. бр. 4 - 5), според манирот на префрлени краевии, што е основен белег на овој тип белезици, има допирни точки со сите погоре наброени примероци. Нивните надворешни биконични страни се украсени со комбинација на мотиви на т.н. “крст на Св. Андреј” и снопови

од трансверзални линии. Извлечените “линии” најпрво биле врежани, а потоа врз нив биле нанесени низи од прецизно пунктирани точки. Конкретни ликовно-стилски паралели се забележливи на примерокот од Базел³³, веќе споменатите од Олимпија и Амфипол, како и наодите од Пелагонија, од кои најблиски аналогии има со наодот од “Сламите - Каменот” кај с. Рапеш, датиран во VII-VI век п.н.е.³⁴

Што се однесува до аналогните примероци од некрополите во Долно Повардарје, такви се документирани во инвентарот на гробот бр. 48 од некрополата Милци, датирани околу половината на VII век п.н.е.³⁵, еден примерок од Бишов Јавор од VII век п.н.е.³⁶, пар белезици од некрополата Болован - Богданци, датиран околу средината VII век п.н.е., примерокот од Сува Река од VII век п.н.е.³⁷, фрагментираниот наод од гробот бр. 1 од Мелезник - Дедели³⁸ датиран во третата четвртина од VII век п.н.е., два пара белезици без прецизен археолошки контекст од некрополата Каракуш - с. Дедели, и еден осамен наод од гевгелиското село Хума на планината Кожуф.³⁹

За овој тип белезици Микулчиќ, потпирајќи се на мислењето на Гарашанин М., вели дека станува збор за “посебен балкански облик”, и смета дека припаѓаат на групата наоди, која е тесно ограничена по број, територија, а по сè изгледа и

²⁵ Killian K., Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Praehistorische Zeitschrift Band 50*, Berlin-New York, 1975, T. 61/4.

²⁶ Ibidem., T. 86; Bouzek J., Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the Early iron age, *Studies in Mediterranean archaeology*, Vol. CXXII, Jonsered 1997, 118, 119, fig. 133.

²⁷ Andrea Zh. 1976 a, La civilization tumulaire du Bassin de Korçë et sa place dans les Balkans du Sud-Est, *Iliria IV*, Tirana 1976, 135-137; Pl. VI/1, 2; Pl. VII/1; Eadem., 1976 b, Les tumuli de Kuç i Zi, *Iliria VI*, Tirana 1976, Tab. II/V.5/b -1, 2; Tab. III/V.14 - 4, 5; Tab. IV/V.16 - 8, 9; Tab. V/V.33 -1, 2; Tab. VIII/V.46 -1, 2; Tab. IX/V.59 -3, V.60 -1, 2; V.61 - 1, 2; V.62 - 1, 2; Tab. XIV/V.122 - 1, 2.

²⁸ Гарашанин Д., Студије из металног доба Србије IV - Остава из Јањева, *Старинар* н.с. књ. IX-X/1958-1959, Београд 1959, 37-41, сл. 1; Тасић Н., Гвоздено доба, Археолошко благо Косова и Метохије, Српска академија наука и уметности и музеј у Приштини, Београд 1998, 218, 220 (со литературата).

²⁹ Killian K. 1975, Висои -Т. 60/7; Каменот-Рапеш Т. 60/12.

³⁰ Ibidem., T. 15/4.

³¹ Bouzek J. 1973, Graeco-Macedonian bronzes (Analysis and chronology), *Universiteta Karlova, Praha 1973*, Амфипол - D2 1, fig. 40/6; Олимпија - fig. 40/1, 2; Додона - D2 4 и Чаушица - D1 1-3.

³² Bouzek J. 1997, fig. 133.

³³ Bouzek J. 1973, fig. 40/3.

³⁴ Mikulčić I. 1966, 33, T. VIII/17a; Bouzek J. 1973, fig. 40/5; Killian K. 1975, T. 60/12; Санев В., и др., Праисторија во Македонија, Скопје 1976, 57, 548-549.

³⁵ Митревски Д., Карактеристични форми на “македонските бронзи” од наоѓалиштата по долината на Вардар, *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 (1983-1984), Скопје 1988, 88, сл. 2/в, г; Видески З., Македонски бронзи - каталог, Музеј на Македонија, Скопје 2003, сл. 16.

³⁶ Откриена во гроб-јама бр. 17, датирана во VII век пр.н.е., заедно со ажуриран приврзок од “V- форма, види: Хусеновски Б.- Сламков Е., Водич низ постојаната археолошка поставка, Народен музеј, Гевгелија 2005, сл. 57; Истиот приврзок од “V - форма”, објавен од страна на: Mitrevski D. 2007, 571, прикажан на fig. 9/2 со останатите наоди, авторот погрешно го припишал на истата гробна целина. Имено, предметите на fig. 9/2, 4 се откриени во гроб-јама бр. 17, а наодите на fig. 9/1, 3 во гроб-јама бр. 18.

³⁷ Pašić R., Povardarje u Starijem gvozdenom dobu, (*magistarski rad*), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet - Arheologija, Beograd 1981, T. XLVIII/1, 2 (Н.У. Музеј - Гевгелија, арх.бр. 347-255 од 14.04.1987 год.); Хусеновски Б.- Сламков Е. 2005, сл. 41.

³⁸ Митревски Д. 19916, 61, T. I/1.

³⁹ Микулчиќ И. Архајске некрополе јужне Пелагоније, *Старинар* н.с. књ. XV-XVI, Београд 1964/1965, 216; Bouzek J. 1973, fig. 40/4.

временски, на македонско-пајонското подрачје, кое е всушност и изворно за овој раскошен облик на накит. Авторот дополнува дека без основа за прецизно датирање, групата е типична за периодот VII-VI век п.н.е., или на почетокот на VI век п.н.е.⁴⁰

Благодарение на изворниот контекст на затворени гробни целини, како што е во гробот-јама бр. 15 на Лисичин Дол,⁴¹ датиран во VII-VI век п.н.е., и гробот-јама бр. 12 во Градиште – Бучинци,⁴² датиран во границите на VII век п.н.е., напоредно со наодот од гробот бр. 111 од Милци, извесно е дека приложените белезици ја документираат веќе апострофираната улога на покојничките во споменатите гробови.⁴³

Култни бронзи

Предложената категоризација на “постари” култни бронзи во две основни групи: култни алатки и симболи на култот, добро го отсликува досегашното сознание за формите и улогата на конкретните типови бронзи, пред сè во затворените гробни целини.⁴⁴ За некои ретки форми на култни предмети, претходно откриени во нејасен археолошки контекст, а сега изворно документирани во гробот бр. 111, се отвораат нови можности за нивно попрецизно датирање и вреднување. Токму со таков статус се и предметите од групата на “македонски” или “македонско-пајонски” култни бронзи, кои всушност биле дел од една сложена појасна гарнитура, врз која формално почива и карактерот на погребувањето. Највпечатливи помеѓу нив се композитните приврзници со ажурнирани волуминозни (шупливи) тела, еднообразно украсени со висулци од типот - “кафези за птици” (“*Bird-cage*”),⁴⁵ што веројатно укажува на нивната типолошка и хронолошка хомогеност. Кај дел од нив, висулците имаат улога на придружни елементи (кат. бр. 6, 16, 17, 18), а дел од нив фигури-

Сл. 1.

раат самостојно (кат. бр. 10, 11, 13). Застапеноста на овој широко распространет тип на висулци во периодот на железното време е забележан во делови на Луристан и Кавказ, преку Балканот сè до Италија, источна Франција и североисточна Шпанија, уште во текот на VIII век п.н.е.⁴⁶

* * *

Целиот овој социјално/културен феномен што произлегува од почитувањето и манифестирањето на соларниот култ, примарно почива врз особеностите и симболиката на групата наоди наречена “македонски” или “македонско-пајонски” бронзи.

Во дадениот контекст во интактниот гробциста бр. 111, особено внимание привлекува бронзениот композитен приврзок, лоциран под белезиците на десната подлактица на покојничката, работно именуван како “*тркало со висулци*” (Т. I/6, кат. бр. 6). Покрај него бил приложен и еден предмет во форма на двоен шуплив конус во чија средина се наоѓа шупливо прстенесто задебелување што упатуваа на тулец - заглавка за натакнување (Т. I/7, кат. бр. 7). Втор, идентичен тулец открит во покрај надворешната страна на стапалото на десната нога (Т. I/8, кат. бр. 8).

⁴⁰ Mikulčić I. 1966, 33; Idem. 1964/65, 216.

⁴¹ Видески З. 1999, Т. V; Т. VI/ 5, 6; Митревски Д. 1999, Т. II/3.

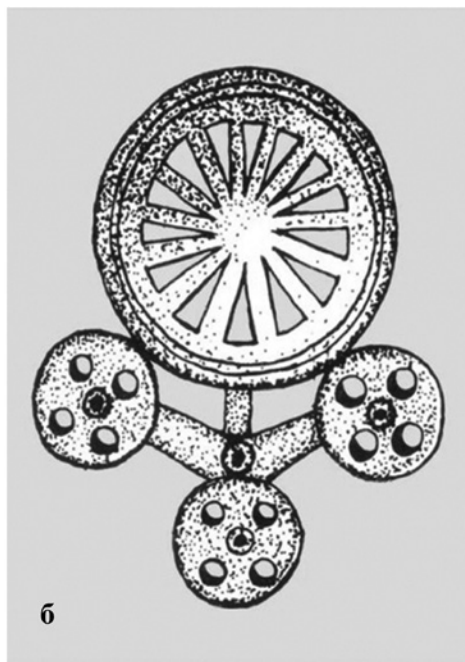
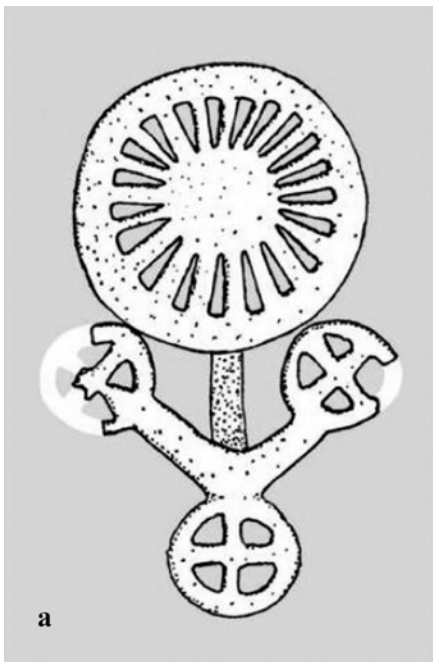
⁴² Temov S. 2007, 661, fig. 7.

⁴³ Воопшто за поврзувањето на масивните белезии, како можно обележје на погребувања на индивидуи со висок статус (во случајот - кнежевски), види: Vasić R., Knežinje Centralnog Balkana, Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, *Situla* 44, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 558 (со литературата).

⁴⁴ Митревски Д., Праисторија на Република Македонија, П. Кузман., Е. Димитрова, Ј. Донеv (ред.), Македонија, Милениумски културно-историски факти, Том I, Скопје: Медиа Принт Македонија, Евро-Балкан, 2013, 230.

⁴⁵ Bouzek J. 1973, fig. 18.

⁴⁶ Ibidem., 60.

Сл. 2.

Сл. 3.

Композитниот приврзок “*тркало со висулци*” се состои од еден масивен бронзен прстен со кружен пресек, врз кој е поставена седумкрака конусна решетка од правоаголни ленти, над кои е поставен конусовиден врв. На горниот дел од прстенот е фиксирана триаголна алка за закачување, а на долниот крај има три кружни алки, на кои се обесени по еден висулец од типот - “*кафези за птици*”. Компаративниот материјал за овој вид композитни приврзoci е скроман и се состои од еден документиран наод од гробот-питос бр. 4 од Бојмица - *Axioupolis*⁴⁷ датиран во хронолошката рамка на некрополата, од средина на VII до средина на VI век п.н.е. (сл. 1), и еден наод без точно место на наоѓање од гевгелиско-валандовскиот регион.⁴⁸ Помеѓу трите приврзoci има извесни сличности и разлики во основната конструкција. За разлика од седумкраките конусни решетки од Милци и Бојмица, наодот од гевгелиско-валандовскиот регион е со петкрака,⁴⁹ а обликот на висулците кај сите три е разновиден. Специфичниот тип на висулците на приврзокот од Бојмица многу ретко се среќава. Такви исти, но во единечна варијанта во гевгелиско-валандовскиот регион се регистрирани кај два композитни приврзока од Дедели⁵⁰ (сл. 2/а, б).

По увидот на меѓусебната положба на двата двојни конуса – тулци, заклучивме дека може да се повлече права линија, која во моментот на погребувањето најверојатно претставувала дрвен стап/палка. Нивниот меѓусебен сооднос покажува дека овие два предмети всушност се еден вид опков/заглавци/тулци за натакнување на дрвениот стап, како дел од едноделна композитна конфигурација на чиј врв бил поставен третиот елемент, композитниот приврзок - “*тркалото со висулци*”. Ваквата композиција може да се идентификува како “култна палка” - можеби личен статусен симбол на покојничката. На сл. 3 е прикажан можниот изглед на “култната палка”.⁵¹

Претходно откриените единечни композитни приврзoci - “*тркала со висулци*” од Бојмица и гевгелиско-валандовскиот регион⁵², во недостиг од металните опкови на палката, не можеле да

⁴⁷ Σαββοπουλου Θ. 2007, 613, Ек. 13; Εσδεμ., Η Περιοχη του Αξιουδ στην Πρωιμη Εποχη του Σιδηρου, ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ, ΑΘΗΝΑ 2004, Ек. 13.

⁴⁸ Митревски Д. 2013, 245, сл. 88.

⁴⁹ Ibidem. сл. 88.

⁵⁰ За првиот што припаѓа на материјалот на Драгендорф, види кај: Васић Р., Нови елементи за проучавање гвозденог доба Вардарске Долине, *Старинар н.с.* XXVII/1976, Београд 1976, сл. 2/6 - според Пингел; а за приврзокот од гроб бр. 75, види кај: Митревски Д. 1991, 55, сл. 9 и сл. 44, Т. XIX/5 - кои авторот ги именувал како “приврзoci со пробиени кругови”. Доколку приврзocите (цртежи во цитираниот труд на Митревски Д. 1991, 55, сл. 9 и сл. 44) ги ротираме за 180° во однос на хоризонталната оска (како на сл. 2/а, б), евидентна е извесна идентичност на двата типа приврзoci – (спореди сл. 1 и сл. 2/а, б).

⁵¹ Со оглед дека за првпат се среќаваме со ваков тип на двојни шупливи конуси, претпоставуваме дека биле поставени на краевите од дрвена мотка.

Сл. 4.

Сл. 5.

бидат протолкувани и дефинирани на овој начин. Благодарение, пред сè на *“in situ”* позицијата на опковите/заглавки/тулци кои претпоставуваме дека се наоѓале на двата краја на дрвениот стап, на ваквата композиција ѝ ја дадовме формулацијата култна палка. Аналогија за ваква претпоставка најдовме на еден фрагмент од кантарос, откриен на атинската Агора, датиран околу 470/460 год. п.н.е. Во сцената на *“Парисовиот суд”*, покрај Парис и Хермес стои божицата Хера, која во левата рака држи палка - стап (жезло), со опков многу сличен на обликот на двојните конуси - тулци од гробот бр. 111.⁵³ (сл. 5). Обичајот за носење култни симболи - *“сончев диск”* закачен или насаден на дрвен стап/мотка, најдобро го илустрира податокот на Максим од Тир⁵⁴, ретор и филозоф од II век пр.н.е.⁵⁵ Сончевиот симбол бил носен од страна на поголем број учеснички во култот, во текот на молитвена поворка. Од суштинска важност е дефинирањето на ликот на Сонцето/Хелиос. Во збирката на праисториски предмети од музејот во Бенаки, постои предмет за кој Васиќ вели, дека е - *“Велика украсна игла са три кугласта задебљења и диском на горњем делу”*,⁵⁶ кој спореден со нашава култна палка, засега претставува најблиска аналогија. Во потрага по предмет што

би ги задоволил основните параметри за идентификација на *“сончевиот диск поставен на стап”*, Митревски ја посочува *кружната плоча - “пафта”* од интактниот гроб-јама бр. 15 од Лисичин Дол - Марвинци, уверен дека плочата во контекст на сложената појасна гарнитура, имала улога на централен култен објект (соларен симбол) и дека претставува јасен индикатор на т.н. свештеничко погребување.⁵⁷ Пред откривањето на овој добро документиран наод се знаело за неколку идентични примероци од некрополата во Чаушица, датирани во VIII век п.н.е.⁵⁸, и една - *украсна кружна плочка* од раната фаза на некрополата во Требеништа.⁵⁹ Од групата на овој тип наоди со веродостоен археолошки контекст, освен примерокот од гробот бр. 15 од Лисичин Дол, треба да се земат предвид и новооткриените три еднообразни примероци од некрополата Милци⁶⁰ (сл. 4), кои несомнено ќе имаат силно влијание врз конечниот став во врска со нивната улога и начинот на употреба во соларен⁶¹ или пак друг религиски култ. Со оглед на застапеноста на ваквите *“пафти”* во повеќе гробови на иста некропола (Милци) според Н. Проева станува збор за посветенички на култот на Диониас.⁶² Идентификувањето на из-

⁵² Види забелешка 47, 48.

⁵³ Moore V. Mary, Attic red figured an white-ground pottery, *Athenian Agora XXX*, Princeton-New Jersey 1997, 296, 297, Pl. 116/1226 -

⁵⁴ (Мах. Тир., *Philos.*, II.8) (*“Παίονες σέβουσιν μὲν Ἥλιον, ἀγαλμα δὲ Ἥλιον Παιονικὸν δισκοσ βραχὺς ὑπὲρ μακροῦ ξύλου”*).

⁵⁵ Проева Н., Студии за античките Македонци, Скопје 1997, 173: *“Пајонците го слават Хелиос; носејќи лик на пајонскиот Хелиос во вид на мал диск на долга мотка”*.

⁵⁶ Васиќ Р., Бронзе из Титовог Велеса у музеју Бенаки, *Жива Антика XXIV/1-2*, Скопје 1974, 213, 214, Т. III/1.

⁵⁷ Митревски Д. 1999, 69-91; Idem. 2007, fig. 3.

⁵⁸ Bouzek J. 1973, 137, 138, fig. 44/3.

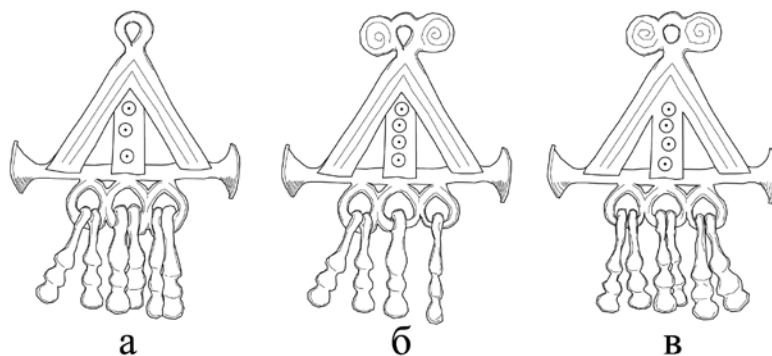
⁵⁹ Lahtov V., *Problem Trebeniške kulture*, Ohrid 1965, 52, Т. XXII/1.

⁶⁰ Станува збор за три поединечни идентични наоди од гробовите-јами бр. 99 (прикажан на сл. 4) и 108, како и гробот-циста бр. 114, од еден стратум на погребување.

⁶¹ Митревски Д. 1999, 69-91; Ibid. 2007, 563-582.

Сл. 6.

Сл. 7.

Хусеновски Б. 2014

гледот на дискот со описот на Максим од Тир и наоѓањето на дури три исти предмети во пределот на stomachot, во една група гробови од ист културен стратум на некрополата Милци, нè води до претпоставка дека бронзените дискови - *кружни плочи*, “*нафти*”, биле дел од појасната гарнитура на покојните.⁶³

Исто така, овој наод во голема мерка одговара на функцијата на откриените култни палки од некрополата Шмарјета во Република Словенија, датирани во првата половина на V век п.н.е. (почетокот на - *Ha D*).⁶⁴

Ако го споредиме обликот на *кружната плоча* - “*нафта*” и приврзокот “*тркало со висулци*”, воочливо е дека има голема идентичност во изгледот на ажурираните дискови (сл. 4, кат. бр. 6). Дали идентичната композиција подразбира и преклопување на функцијата или на дел од функцијата на двата култни предмета, засега тешко може да се докаже. Во тој правец на размислување, значајни се толкувањата на групата мериторни истражувачи, кои се фокусираат на посебната улогата на жената во религијскиот, но и во општествениот контекст на животот, во железновременските заедници од Централниот Балкан.⁶⁵

* * *

⁶² Проева Н. 2014, 119. Во едно садче од Бишов Јавор најдени се траги од катран, што во култните ритуали се користел за поттикнување религиозен занес и паѓање во транс, а тоа е типично за култот на Дионис. (Ibid., заб. 137).

⁶³ Ако биле насадени на долг дрвен стап, тогаш логично би биле најдени покрај рамото на покојните и поставени покрај скелетот како што е случајот со деловите од култната палка.

⁶⁴ Stare V., Kultne palice iz Šmarjete, *Arheološki Vestnik* XXIV (1973), Ljubljana 1975, 730-743.

⁶⁵ Teržan B., Nošnja kao obilježje društvenih sku-

Na složenata pojasna garnitura биле прикачени разновидни култни приврзаци и висулци. Главниот појас, секако бил оној составен од 43 калотести бронзени копчиња, кои биле аплицирани врз соодветна органска подлога. (кат. бр. 12). Во голем број случаи, калотестите копчиња се регистрирани како осамени гробни или случајни наоди, без податоци дека би можеле да бидат дел од композитен предмет. Врз основа на нивната оригинална положба во гробот бр. 111, аналогно на појасот во гробот 15 од Лисичин Дол⁶⁶, доста прецизно може да се реконструира положбата и обликот на појасот во мигот на погребувањето.⁶⁷ Долготрајниот и постојано ист облик на копчињата, забележан помеѓу наодите од VIII - VII век п.н.е.⁶⁸, и крајот на VI век п.н.е., каков што е случајот со растурените делови од појасот најден во гробот бр. 67 од Милци,⁶⁹ укажува дека истите, не спаѓаат во осетливи хронолошки наоди.

Во средиштето на појасната гарнитура бил прикачен пар идентични бронзени композитни приврзаци - кружни алки со висулци од типот “*кафези за птици*” (Т. I/10, 11; кат. бр. 10, 11). Сличен на нив е примерокот од гробот бр. 25 најден во некрополата во Бојмица (*Axioupolis*), откриен од страна на Л. Реј (*L. Ray*) во 1918 год., а истиот наод од страна на Бузек е класифициран во гру-

pina između Drima i Devola u starije željezno doba (Romaja - Burrel - Kuç i Zi), *ANUBIH, Posebna izdanja knj.* 11, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Sarajevo 1984, 208-209; Бабић С. 2004, 117-130; Σαββοπουλου Θ. 2007, 613; Vasić R. 2007, 557-562.

⁶⁶ Видески З. 1999, Т. V; Т. VI/1; Митревски Д. 1999, Т. I.

⁶⁷ На Т. I/12 е прикажана изворната положба на скелетот и останатите прилози, а во кат. бр. 12, можниот/реконструиран облик на појасот.

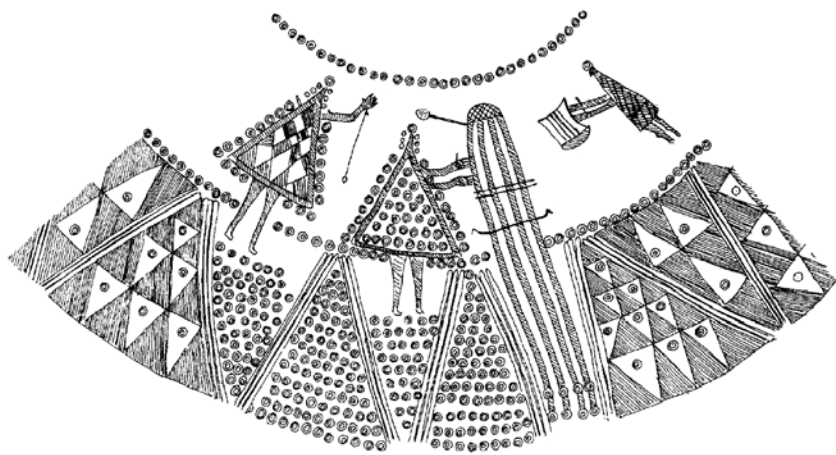
⁶⁸ Bouzek J. 1973, 170, fig. 50/7.

⁶⁹ Хусеновски Б. 2005, 97, 112.

Сл. 8.

Сл. 9.

пата A2, и датиран околу 700 год. п.н.е.⁷⁰ Други истородни наоди се забележани на некрополата Требеништа, датиран во VII век п.н.е.⁷¹, и Дедели, што авторот го смета за дел од постарите наоди на некрополата, според инвентарот на гробовите со нафрлани камења и раните гробови-цисти.⁷²

Непосредно покрај споменатите два, бил приложен уште еден композитен приврзок со четири ажурирани висулци (Т. I/13, кат. бр. 13). Три од четирите висулци имаат кружна алка за закачување, а четвртиот, воедно и најголемиот, има алка во форма на превртен триаголник, чии краеве се трансформираат во облик на стилизирана птица. Во основа висулците припаѓаат на типот - “кафез за птици”, додека најголемиот делумно одговара и на варијантата - “птица на кафез”.⁷³ Типолошки идентичен композитен приврзок од VII век п.н.е., е регистриран на некрополата Бишов Јавор - Смоквица⁷⁴ (сл. 6), а уште еден идентичен примерок на висулец од типот - “птица на кафез”, откриен на некрополата Дедели, е датиран во пошироки рамки на VII век п.н.е.⁷⁵

Називот на висулците од типот - “кафези за птици”, “птица/и на кафез”, всушност е широко прифатен поради асоцијација на нивната форма,

⁷⁰ Bouzek J 1973., 53, fig. 15/14; Σαββοπουλου Θ. 2007, 607, 608, Ек. 2; Descamps-Lequiere S., Les foilles du service archéologique de l'armée d'Orient (1917-1918) - La nécropole Bohemitsa - “Tombe découverte le 21 juin”, Au royaume d'Alexandre le Grand - catalogue, Louvre, Paris 2011, fig. 27/2 - во цитираниот труд, авторката го датира во втора половина на VII век п.н.е.

⁷¹ Lahtov V. 1965, 60, Т. XX/2.

⁷² Митревски Д. 1991, 55, Т. XVI/12.

⁷³ Bouzek J. 1973, 60 - 72.

⁷⁴ Хусеновски Б. - Сламков Е. 2005, сл. 58.

⁷⁵ Видески З. 2003, кат. бр. 145 - дел од необјавените наоди од некрополата Дедели.

но не се однесува и на можната функција. Во обидот за дефинирање на истата, ни послужи едниот од четирите висулци, во чија внатрешност откривме зрно на аморфно железо (кат. бр. 13). Така конструираниот висулец, во моментот на придвижување генерира шум/звук, и заедно со другите се трансформира во *тропалка/свечка* или *прапорец* во улога на култна алатка или инструмент. Ваквото толкување е прифатливо и за претходно споменатиот пар композитни приврзници (кат. бр. 10, 11). На истата група припаѓа и висулецот од Источната некропола на Скупи, датиран помеѓу VIII-VII век п.н.е.⁷⁶ Овој вид на објекти е регистриран и надвор од границите на Балканот⁷⁷, а на идентични примероци од Иран, датирани во IX/VIII век п.н.е., внимание обрнал и Muscarella.⁷⁸

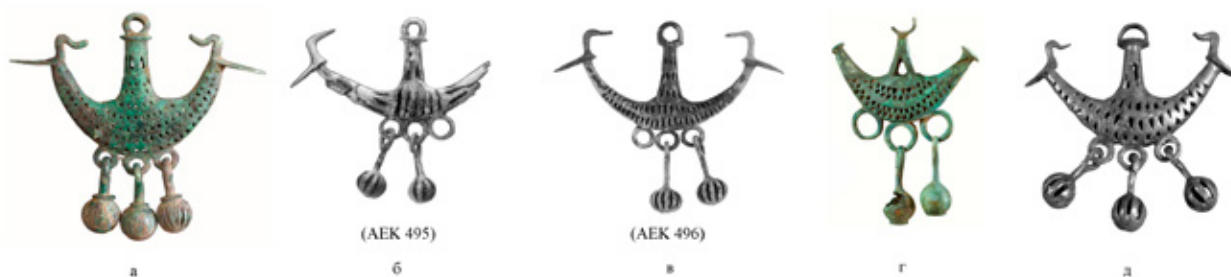
Посочените “звучни” инструменти воедно го збогатуваат инвентарот на аниматорот на култот, односно на т.н. свештеничка, поточно, на посветената во култот дополнително ја збогатуваат нејзината и така сложена улога.

Во просторот помеѓу композитниот приврзок - *тропалка/свечка* (кат. бр. 13) и двата триаголни волуминозни приврзници (кат.бр. 17, 18), бил приложен уште еден примерок на тулец /заглавка декориран со мотив на двојни цик-цак врежани линии (Т. I/14, кат. бр. 14), сличен на погоре споменатите (кат. бр. 7-8). Речиси идентичната форма со посочените и не е доказ за преклопување со нивната претпоставена функција, дотолку повеќе

⁷⁶ Ристов К., Нови праисториски наоди од Скопско, *Културно наследство XXIV/XXV* (1997-1998), Скопје 1999, 7-19, сл. 3, Т. III.

⁷⁷ Bouzek J. 1974, fig. 20/15, 17, 19 - (*Třtèno - Bohemia, Bex - Switzerland, Staraja Mogila - Kelermes*).

⁷⁸ Muscarella, Oscar White, Bronze and Iron - Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan museum of Art, New York 1988, fig. 370, 371, 373, 374, 376.

Сл. 10.

што неговата позиција покрај покојничката е на сосема спротивна страна од композитната конфигурација - култната палка.

Во гробот бр. 111 е евидентирано и едно долго биконусно монисто со прстенасти завршоци (Т. I/15, кат. бр. 15). Овој тип на “мониста” со идентичен облик, декорација и димензии се појавува во ограничен број во гробовите на гевгелиско-валандовските некрополи: Сува Река⁷⁹, Лисичин Дол⁸⁰, Милци⁸¹ и Каракуш - с. Дедели.⁸² За овој тип мониста, како и за примерокот од соседната Чаушица, постои претпоставка дека тие ретко се јавуваат пред 700 год.п.н.е., додека во текот на VI век п.н.е., а можеби и подоцна, сè уште се во употреба.⁸³

Во малубројната но разновидна група монисти се наоѓа и малото биконусно монисто (Т. I/9; кат. бр. 9), лоцирано непосредно до композитниот приврзок - *тропалка/свечка* (кат. бр. 13). Кусите биконусни монисти најчесто ги наоѓаме групирани на ѓерданите, а понекогаш со малку поголеми димензии во улога на - “регулатори”⁸⁴, нанижани на врвците над капакот на култните чашки, со чија помош било контролирано неговото движење. Таков “механизам” е забележан на култната чашка од некрополата Бишов Јавор - Смоквица⁸⁵ и на идентичната од Лисичин Дол - Исар Марвинци.⁸⁶

Два елемента на појасната гарнитура претставуваат нов тип на композитни ажурирани приврзоци (Т. I/17, 18). Типолошки, најблиски се на композитните “линеарни” триаголни приврзоци, составени од бронзени прачки - плоснати и со

кружен пресек. Истите главно се регистрирани во еден тесен, културно хомоген појас во Долно Повардарје, на некрополите: Бојмица (*Axioupolis*)⁸⁷, Сува Река⁸⁸, Чаушица⁸⁹, Милци⁹⁰ (сл. 7/а-в), непознато наоѓалиште од гевгелиско-валандовскиот регион,⁹¹ и еден примерок од некрополата Требеништа.⁹² Во однос на провениенцијата на композитните “линеарни” приврзоци, искажани се различни мислења. Нивното поврзување со “северните влијанија”, го направил Васик⁹³, а потоа и Митревски, ставајќи ги во фокус на наследените уметнички вредности од доцното бронзено време во регионот на Долниот Дунав, на добро познатите форми прикажани на фигурините од “Културата на инкрустираната керамика”.⁹⁴ На овие влијанија претходно се осврнала и Гергова, но ставајќи ги и во контекст на трако-кавказките аналогии со материјалот од раното железно време.⁹⁵ Освен споменативе, Чаусидис нè упатува и

⁸⁷ Bouzek J. 1973, fig. 15/6 - овој примерок од гроб 13, авторот според обликот на висулците го датира во VIII век пр.н.е.; Kilian-Dirlmeier., *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (Prähistorische Bronzefunde XI, II)*, Munich 1979, T. 74/1307, 1308; Σαββοπουλου Θ. 2007, Eik. 2; Descamps-Lequiere S. 2011, fig. 21/1, 21/2 - авторката наодите ги поврзува со втората половина на VII век п.н.е., различно од предложената датација на Бузек.

⁸⁸ Пашиќ Р. 1978, гроб 33 - сл. 12/г; Оваа гробна конструкција од страна на Георгиев З., е протолкувана како дислоцирана гробна содржина, види: Георгиев З., Карактерот и значењето на вонгробните наоди во јужноповардарските некрополи од железно време, *Macedonia Acta Archaeologica* 6, Скопје 1980, 40, сл. 3.

⁸⁹ Σαββοπουλου Θ. 2004, Eik. 13.

⁹⁰ Станува збор за гроб-циста бр.150 откриена во 2016 год. Движните наоди од гробот сè уште не се конзервирани, и авторот наместо фотографии, приложува цртежи на наодите.

⁹¹ Митревски Д. 2013, сл. 88.

⁹² Lahtov V. 1965, 60, T. XX/1.

⁹³ Vasić R., *Đevdelijska grupa, PJZ V- Željezno doba*, Sarajevo 1987, 706, T. LXXIII/1.

⁹⁴ Mitrevski D., *Northern elements regarding the Iron Age culture in Macedonia, Culture and Civilisation aus Bas Danube*, Vol. XIII-XIV, Călârași 1995, 113, fig. 6/8, 10.

⁷⁹ Видески З. 2003, кат. бр. 106; од истата некропола е забележан уште еден примерок, кој се наоѓа во постојаната поставка на НУ Музеј - Гевгелија, види: Хусеновски Б. - Сламков Е. 2005, кат. бр. 66/2.

⁸⁰ Ibid. 1999, T. VII/11.

⁸¹ Во содржината на гроб бр. 97.

⁸² Депониран музејски предмет со инв.бр. 1510/4149.

⁸³ Bouzek J. 1973, 110, 112, 114, fig. 33/5- grave BM D/group F; Killian K. 1975, T. 34/10.

⁸⁴ Чаусидис Н. 2017, 35, реконструкција на Т. A22/5.

⁸⁵ Хусеновски Б. - Сламков Е. 2005, кат. бр. 55.

⁸⁶ Mitrevski D. 2007, fig. 3/2.

Сл. 11.

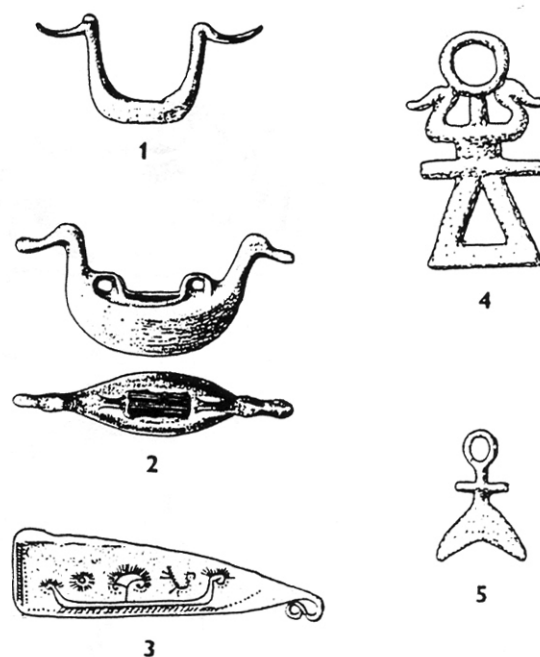
на аналогиите од Европа, Кавказ и примероците од Исток, од каде што конкретно ни ги посочува антропоморфните идоли од Месопотамија (храмот *Tell Brak* во северна Сирија).⁹⁶

Што се однесува до композитните “волуминозни” приврзници, тие во голема мера имаат аналогии и со претставите на фигуралната уметност на источниот Халштат, највпечатливо прикажана на вазите од *Sopron*, датирани во VII век п.н.е.⁹⁷ Сличноста е особено впечатлива помеѓу претставите на богато орнаментирани женски фигури во геометриски стил, прикажани на вазите (сл. 9), и обликот на приврзниците декориран со геометриски ажурирани елементи (кат. бр. 17, 18). За појавата и улогата на женските фигури на вазите од Сопрон, Бузек верува дека тие се дел од верските и световните прикази на источноалпската аристократија, која на овој начин алудира на начинот на животот, кој бил идентичен во многу делови од Европа. Богатиот корпус на култни наоди, луксузните белезици од типот “Јањево”, и особено култната палка приложена покрај покојничката од гроб бр. 111, упатуваат на можност за постоење на лица или групи лица, кои во локални рамки се доближуваат до тој повластен статус. Двата “волуминозни” приврзници (кат. бр. 17, 18), освен можноста да ја делат северната инспирација на “линеарните” модели, нивната ажурна конструкција е исто така сродна со традициите на “трако-кимерските” бронзи, односно културните влијанија, кои со себе можеби го донеле трако-кимерските миграции.⁹⁸ Имајќи ја предвид распространетоста и местоположбата на железновре-

⁹⁵ Gergova D., Contributions to the problem of Thraco-Caucasian relations in the Early Iron Age, *Pulpudeva* 3, Sofia 1980, 297, Т. I/2, Т. II/1, 2.

⁹⁶ Чаусидис Н. 2017, 799-810, Т. Е9 а - Т. Е12.

⁹⁷ Bouzek J. 1997, 252, fig. 241/1, 242.

Сл. 12.

менските некрополи, непосредно до вардарскиот коридор, нема сомнение дека на дел од регистрирани предмети, потеклото или инспирацијата на формата може да се побара во подалечните географски дестинации.

Единствен предмет од поблиското опкружување, кој со споменати приврзници има соодветна ажурна конструкција и волуминозноста на телото, всушност е еден трапезоиден композитен приврзник од некрополата Бишов Јавор - Смоквица, кој врз основа на останатите прилози е датирани во VII век п.н.е.⁹⁹ (сл. 8).

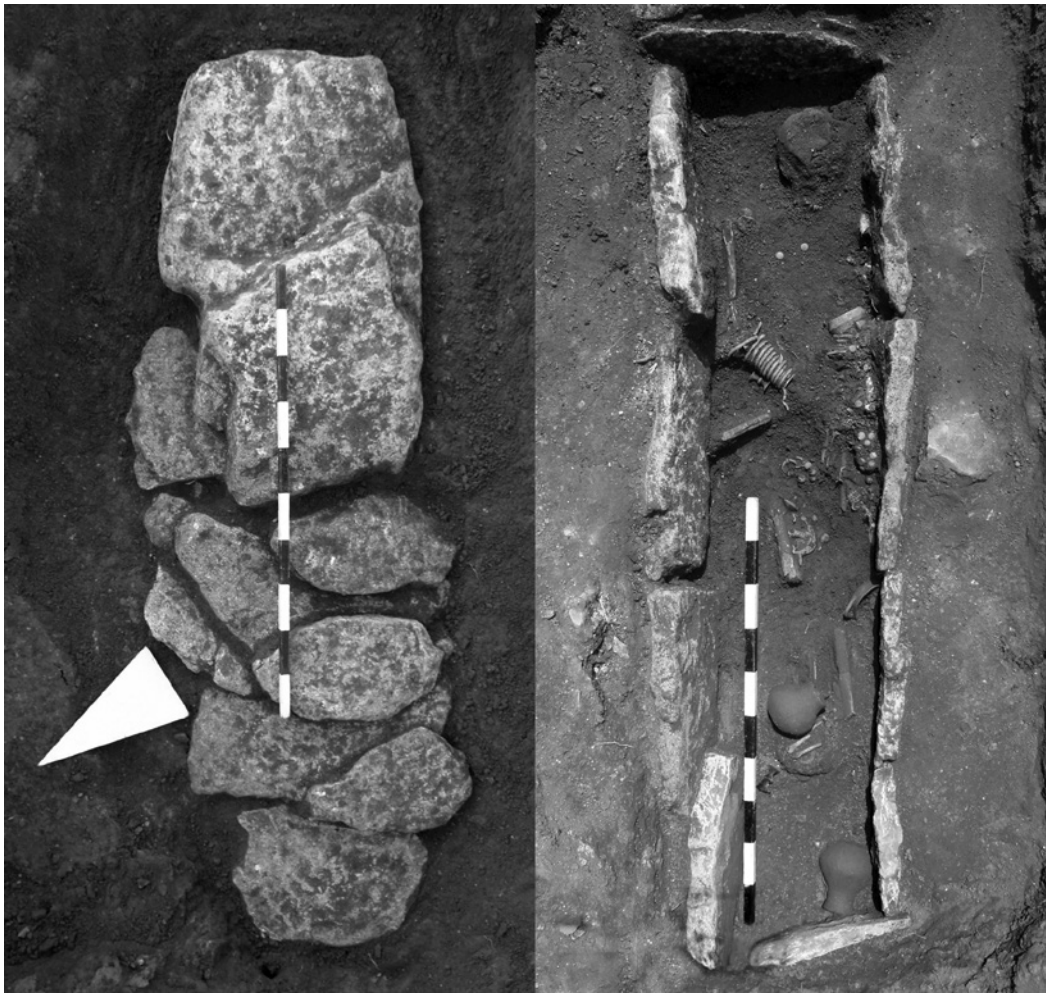
Последниот, а воедно и најмасивниот елемент од појасната гарнитура е композитниот приврзник/амулет во облик на “чун” чии краеве се украсени со птичији протомии¹⁰⁰ (Т. I/16; сл. 10/а; кат. бр. 16), а чија соларна симболика е веќе посведочена на наоди од крајот на бронзеното време.¹⁰¹ (сл. 12). Во инвентарот на познатите форми на култните

⁹⁸ Чаусидис Н. 2017, 876-883. Авторот се задржува на овој и други концепти, во врска со изворното потекло на формите на така наречените “македонско-пајонските” бронзи, со посебен осврт кон ажурните примероци.

⁹⁹ Хусеновски Б. - Сламков Е. 2005, сл. 54 - наод од гроб-јама бр.17 (објектот во цитираниот труд е погрешно поставен во однос на својата хоризонтална оска). Покрај него во јамата е откриен пар спирални фибули без “осумка”, висулец од типот - “V” (Ibidem., сл. 57), и еден ажурниран висулец од типот - “кафез за птици”.

¹⁰⁰ Висина - 11.0 см.; ширина - 15.0 см.; тежина - 242 гр.

Сл. 13.

македонски бронзи од некрополите на “гевгелиската” група¹⁰² и другите некрополи во Долното Повардарје, истиот се појавува ретко, а уште помалку во изворен гробен контекст, каков што е во овој случај. Еден таков идентичен наод, е документиран во рамките на гробот бр. 335 од некрополата Лисичин Дол - Марвинци.¹⁰³ (сл. 10/д). Претходно откриените два примерока од околината на *Axioupolis* – *Kilkis* (сл. 10/б, в), се наоди без прецизен контекст на наоѓање (АЕК 495, АЕК

496)¹⁰⁴, со кои наодот од Милци има слични стилско-типолошки одлики. Во недостиг на конкретни теренски информации, амулетите од *Axioupolis* се датирани во VII век п.н.е.¹⁰⁵, односно едниот од нив (АЕК 496), на преодот помеѓу VIII и VII век п.н.е.¹⁰⁶ Четвртиот примерок е случаен наод, кој потекнува од девастираната некропола Каракуш (сл. 10/г), лоцирана во близина на с. Дедели. Овој приврзок има идентична конструкција со претходните, но на краевите на телото, наместо стилизираните фигури на птици, поставен е пар прости дискови.¹⁰⁷

¹⁰¹ Bouzek J. 1997, 35, fig. 14/1-5; Bouzek J. 2013, Thracian thalassocracy and the beginnings of Greek colonisations in Thrace reconsidered, *Studia Hercynia* XVII/1, Pistiros V supplementum, Prague 2013, 92, fig. 11:6.

¹⁰² Vasić R. 1987, 701-711.

¹⁰³ За добиената информација и фотографијата на предметот, кој се наоѓа во Постојаната археолошка поставка во Археолошкиот музеј на Македонија - Скопје, им се заблагодарувам на директорот м-р Горан Санев, колешката д-р Александра Папазова, а особено на раководителот на истражувањата, колегатата Страхил Темов. За овој композитен приврзок колешката м-р Александра Чевреска од Археолошки музеј на Македонија - Скопје, во рамките на Годишното собрание

на САД во Белград, презентираше труд под наслов: “THE SOLAR CULT DURING THE PAEONIAN IRON AGE CULTURE”, XL Skupstina i godishnji skup Srpskog arheoloskog drushtva, 5-6 Juni 2017.

¹⁰⁴ Σαββοπουλου Θ., “Διο χαλκίνα περιαιπτα απο την Αζιοῦπολυ” ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ XXI, Αθηνα 1988., 91, 93, Εικ. 1, 5.

¹⁰⁵ Ibidem., 97.

¹⁰⁶ Savvopoulou - Yiannaki T., La civilisation Grecque - Macédoine royaume d’Alexandre le Grand, Athènes 1993, 145, fig. 121.

Обликот на амулетот е конвергентен со наодите од гробот бр. 13 од Чаушица, датирани во доцниот VIII и VIII/VII век п.н.е.¹⁰⁸, споменати и од страна на Савопулу¹⁰⁹, што Бузек ги нарекува “предмети во форма на сидро”. Од друга страна, освен со нив, има сличност и со контурите на капаците од култните чашки, кај кои на идентичен начин е поставен централниот вертикален стожер и протомите на птиците, за кои Васиќ, изнесува претпоставка дека има извесна сличност и со формата на “сончевиот чун”.¹¹⁰ Во својот композитен профил, предметот успешно ги обединува елементите на “сончев чун”, претставите на стилизираните птици и независните висулци од типот “кафези за птици”, класифицирани во групата A1, а датирани од средината на VIII до крајот на првата половина на VII век п.н.е., кога биле и најпопуларни.¹¹¹ На двата примерока од *Axioupolis* крилјата и опашките на “птиците” се украсени со врежани снопови од линии, кои на амулетот од Милци се заменети со две низи - “кругови со точка во средината”. Овој мотив на “концентрични кругови со точка” се појавува и кај некои примероци на доцногеометриските птици¹¹², помеѓу кои се истакнува еден раскошен примерок на “коринтски паун”, најверојатно уметничко дело на претпоставениот мајстор од коринтската колонија Олинт.¹¹³ (сл. 11).

Наспроти недостигот од автентичен гробен контекст на композитните амулети од *Axioupolis*¹¹⁴, наодот од Милци е откриен во затворена гробна целина (гроб-циста), со автентична местоположба на сложената појасна гарнитура.

Сличноста со формата на капаците на култните чашки и местото на појасната гарнитура, каде што вообичаено се позиционирани култните чашки, можеби не е случајна.

Керамички садови

Стандардизираниот керамички сет бил распореден покрај долната половина од телото на покојничката (Т. I/19, 20, 21). Врз основа на трај-

¹⁰⁷ Истиот тип на “дисковите” (наједноставната претстава на “Сонцето”), ги регистриравме на погоре споменатиот композитен ажуриран приврзок од Бишов Јавор - сл. 8, но исто така и кај линераните триаголни приврзоци од гроб бр. 150 од Милци - сл. 7.

¹⁰⁸ Bouzek J. 1973, 98, 100, fig. 14/9, 10.

¹⁰⁹ Σαββοπουλου Θ. 1988, 96, Εικ. 10.

¹¹⁰ Васиќ Р., Бронзе из Титовог Велеса у музеју Бенаки, *Жива Антика* XXIV/1-2, Скопје 1974, 228.

¹¹¹ Bouzek J. 1973, 60.

¹¹² Kilian-Dirlmeier 1979, Т. 38/721, 722.

¹¹³ Bouzek J. 1997, 142, fig. 156/1, Pl. 10/1.

¹¹⁴ Σαββοπουλου Θ. 1988, 97, 98.

носта и намената, керамичките садови вообичаено се толкуваат како најмлади гробни прилози и најблиски до времето на погребувањето.

Во северозападниот агол на цистата, под стапалата бил приложен бокал со рамно дно, засечена задна страна на вратот и лентовидна вертикална рачка. Садот е изработен на грнчарско тркало од добро пречистена темносиво-кафеава глина со примеси на ситни зрна од лискун. На целата површина на садот нема траги од боење, а надворешната страна на вратот е украсена со пет врежани хоризонтални линии (кат. бр. 19).

Над линијата на стапалата била оставена биконусна шолја работена на грнчарско тркало од пречистена окераста глина, рамно дно и вертикална лентовидна рачка. Високиот благо конкавен врат има отвор со рамен раб. Садот припаѓа на мат-сликаната продукција и е украсен со две широки ленти од заситена црвена боја, насликани врз надворешната страна на вратот, рачката и најнискиот дел од биконусниот стомак (кат. бр. 20).

Третиот керамички сад, кој бил потпрен на коленото од левата нога е мала мат-сликана чинија со рамно дно и две хоризонтално поставени, цилиндрични полукружни рачки. Изработена е на грнчарско тркало од добро печена, пречистена окераста глина. Чинијата била премачкана со разредена кафеаво-црвена боја, која во траги ја регистрираме по целата нејзина надворешна и внатрешна страна (кат. бр. 21).

Формите на приложените керамички садови припаѓаат на домашната керамографска традиција и тие форми се добро познати преку многубројните наоди од Милци и другите некрополи од Долно Повардарје. Идентични примероци на сивиот бокал со засечен врат се откриени на некрополата Милци во гробовите бр. 94 и 95, каде што биле приложени заедно со еднопетлестите фибули со издолжена нога и копјест завршок на лакот, кои се типични наоди за првата половина на VII век п.н.е.¹¹⁵ Во сличен хронолошки контекст, чинии со две хоризонтални рачки аналогни на нашиот наод (кат. бр. 21) се документирани заедно со приврзоци-птици од групата Це¹¹⁶ и пар “очилести” фибули со јазол во облик на осумка.¹¹⁷ Техниката на мат-боење со широки хоризонтални ленти, со која е украсена биконусната шолја со една вертикална рачка, веќе е документирана и вреднувана помеѓу останатиот керамички материјал од истата некрополата.¹¹⁸

¹¹⁵ Хусеновски Б. 2017, 46 (со упатување на литература).

¹¹⁶ Bouzek J. 1973, fig. 1/4; Некропола Милци - гроб 97.

¹¹⁷ Некропола Милци - гроб 106.

¹¹⁸ Хусеновски Б. 2017, 46, Т. III/5.

* * *

Обидот за утврдување на хронолошката рамка на целиот инвентар најпрво го насочивме кон керамичката гарнитура, која врз основа на засебното датирање на нејзините елементи ја сметаме за производ на првата половина на VII век п.н.е.

Клучен елемент во датирањето на култните бронзи е токму висулецот од типот “кафез за птици”, кој во импозантен број од 28 парчиња се појавува на сите композитни ажурирани приврзоци (кат. бр. 16, 17, 18), на групата *тропалки/свечки* (кат. бр. 10, 11, 13), а и на култната палка (кат. бр. 6). Неговата зачестеност во групата, на истата и дава воедначена хронолошка вредност, која во широки рамки на датирањето би се движела од средината на VIII до крајот на првата половина на VII век п.н.е., кога овој тип на висулци бил најпопуларен.¹¹⁹ Бројот на висулците застапени во гробната содржина и посочениот период на нивна популарност, групата можеби попрецизно ја датира во првата половина на VII век п.н.е.

Како хронолошки најосетлив елемент на личниот накит, секако е раскошниот пар белезици од типот “јањево”, чија застапеност на веќе посочените простори на Балканот најчесто се поклопува со периодот на VII-VI век п.н.е.

Поради високото датирање на композитниот приврзок/амулет т.н. “*сидро*”, а всушност соларен чун на преминот од VIII-VII век п.н.е.¹²⁰, во однос на останатите наоди кои се поблиски до првата половина на VII век п.н.е., се поставува прашањето за причината за нивно едновремено и интегрално присуство во оваа затворена гробна целина. Логична и прифатлива е претпоставката, што не зна-

чи дека е точна, дека постариот наод (или наоди) е дојден во инвентарот по “наследен” пат, односно пренесен од претходниот сопственик на преживеваниот. За оваа регистрирана појава на територијата на централниот Балкан, на локалитети од VII, VI и V век п.н.е., исцрпен преглед дава Бабиќ С.¹²¹

Богатиот и разновиден инвентар во оваа затворена гробна целина засега претставува една од најбогатите погребни гарнитурни открити во еден женски гроб на некрополата Милци. Исклучителноста на инвентарот ја отсликува култната палка и специфичните композитни елементи на појасната гарнитура. Во однос на предложениот инвентар на предмети, индикатори на т.н. “свештенички” погребувања¹²², овој е мошне покомплексен и не ја исклучува можноста од преклопување на култните и евентуално другите општествени функции на покојната, која најверојатно била погребана во првата половина на VII век пр.н.е.

Дали тоа значи дека ограниченото појавување на ваков тип инвентар бил исклучива привилегија на статусно истакнати лица? Ако е тоа одлика на моќ, а култната палка е негов симбол, тогаш се поставува прашањето дали станува збор за личност со највисок хиерархиски ранг внатре во заедницата.

Големината и значењето на пајонската заедница, која во овој дел на Долно Повардарје оставила две големи некрополи (Милци и Сува Река) и една организирана населба на Вардарски Рид (античка Гортинија), не може да ја заобиколи помислата дека станува збор за прв регистриран член на една хиерархиски високо позиционирана родовска групација, исклучително доминантна во рамките на една социјално развиена заедница.

¹¹⁹ Bouzek J. 1973, 60.

¹²⁰ Savvopoulou -Yiannaki T. 1993, 145, fig. 121.

¹²¹ Бабиќ С. 2004, 117-130.

¹²² Mitrevski D. 2007, 564, 565, fig. 1, 3.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Andrea Zh. 1976 a**, La civilization tumulaire du Basin de Korçë et sa place dans les Balkans du Sud-Est, *Iliria* IV, Tirana 1976, 133-155.
- Andrea Zh. 1976 b**, Les tumuli de Kuç i Zi, *Iliria* VI, Tirana 1976, 165-233.
- Бабић С. 2004**, Поглаварство и полис, САНУ - Балканолошки институт, *посебна издања 81*, Београд 2004.
- Венас А. - Џовић В. 1957**, Glasinac Dio II, Željezno Doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1957.
- Bouzek J. 1973**, Graeco-Macedonian bronzes (Analysis and chronology), Universiteta Karlova, Praha 1973.
- Bouzek J. 1974**, Macedonian bronzes, Their Origins, Distributions and relations to Other Cultural groups of the Early Iron Age, *Památky archeologické* LXV, Praha 1974, 278-339.
- Bouzek J. 1997**, Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the Early iron age, *Studies in Mediterranean archaeology*, Vol CXXII, Jonsered 1997.
- Bouzek J. 2013**, Thracian thalassocracy and the beginnings of Greek colonisations in Thrace reconsidered, *Studia Hercynia* XVII/1, Pistiros V supplementum, Prague 2013, 87-101.
- Чаусидис Н. 2017**, Македонски бронзи и религијата и митологијата на железнодобните заедници од средниот Балкан, Центар за истражување на предисторијата, Скопје 2017.
- Descamps-Lequieme S. 2011**, Les foilles du service archéologique de l'armée d'Orient (1917-1918) – La nécropole Bohemitsa - “Tombe découverte le 21 juin”, Au royaume d'Alexandre le Grand - *catalogue*, Louvre, Paris 2011, 89-104.
- Гарашанин Д. 1976**, Студије из металног доба Србије IV - Остава из Јањева, *Старинар н.с. књ. IX-X/1958-1959*, Београд 1959, 37-41.
- Георгиев З. 1983**, Гробот 31/35 од некрополата Милци кај Гевгелија, *Зборник на Археолошки Музеј Скопје* 10-11, Скопје 1983, 65-71.
- Георгиев З. 1980**, Карактерот и значењето на вонгробните наоди во јужноповардарските некрополи од железно време, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, Скопје 1980, 37-53.
- Gergova D. 1980**, Contributions to the problem of Thraco-Caucasian relations in the Early Iron Age, *Pulpudeva* 3, Sofia 1980, 296-304.
- Хусеновски Б. 2005**, Милци 1997 - заштитно ископување, *Macedoniae Acta Archaeologica* 16, Скопје 2005, 89-116.
- Хусеновски Б. 2015**, Војнички гроб од некрополата Милци кај Гевгелија, *Патримониум. мк* 13, Скопје 2015, 11-36.
- Хусеновски Б. 2017**, Приврзокот - “Лири” од некрополата Милци, *Патримониум. мк* 15,
- Хусеновски Б. - Сламков Е. 2005**, Водич низ постојаната археолошка поставка, Народен музеј, Гевгелија 2005.
- Хусеновски Б. - Сламков Е. 2012**, Археолошки водич – гевгелиско/валандовски регион, Центар за локален развој-Гевгелија, Гевгелија 2012.
- Killian K. 1975**, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Præhistorische Zeitschrift Band* 50, Berlin-New York, 1975.
- Kilian-Dirlmeier 1979**, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit (*Prähistorische Bronzefunde* XI, II), Munich 1979.
- Lahtov V. 1965**, Problem Trebeniške kulture, Ohrid 1965.
- Микулчић И. 1959**, Извештај са пробног ископавања халштатске некрополе код села Ст. Караорман, *Зборник на итинскиот народен музеј I*, 1958-1959, Штип 1959, 95-103.
- Микулчић И. 1964/65**, Архајске некрополе јужне Пелагоније, *Старинар н.с. књ. XV-XVI*, Београд 1964/1965, 209-226.
- Mikulčić I. 1966**, Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza, ADJ Arheološki muzej – Skopje, Skopje – Beograd 1966.
- Митревски Д. 1988**, Карактеристични форми на “македонските бронзи” од наоѓалиштата по долината на Вардар, *Macedoniae Acta Archaeologica* 9 (1983-1984), Скопје 1988, 83-100.
- Митревски Д. 1991а**, Прилог кон вреднувањето на Долновардарската-пајонска група на железното време, *Macedoniae Acta Archaeologica* 12 (1990-1991), Скопје 1991, 145-159.
- Митревски Д. 1991 б**, Дедели, Скопје 1991.
- Mitrevski D. 1995**, Northern elements regarding the Iron Age culture in Macedonia, *Culture and Civilisation aus Bas Danube XIII-XIV*, Câlârași 1995, 110-122.
- Митревски Д. 1997**, Протоисториски заедници во Македонија, Скопје 1997.
- Митревски Д. 1999**, Гробот на пајонската свештеничка, *Macedoniae Acta Archeologica* 15, Скопје 1999, 69–91.
- Mitrevski D. 2007**, Pogrebuvanja na sveštenskičkite vo železno vreme vo Makedonija, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla* 44, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 563-582.

- Митревски Д. 2013**, Праисторија на Република Македонија, П. Кузман., Е. Димитрова, Ј. Донев (ред.), *Македонија, Милениумски културно-историски факти*, Том I, Скопје: Медиа Принт Македонија, Евро-Балкан, 2013.
- Moore V. Mary 1997**, Attic red figured an white-ground pottery, *Athenian Agora XXX*, Princeton-New Jersey 1997.
- Muscarella, Oscar White 1988**, Bronze and Iron – Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan museum of Art, New York 1988.
- Pabst-Dörrer S. 2007**, Zur sozialen Implikation der früheisenzeitlichen von Vergina in Zentralmakedonien, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44*, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 643-656.
- Пашиќ Р. 1978**, Археолошко испитување на локалитетот Сува Река во Гевгелија, *Зборник (1975-1977), Археолошки Музеј на Македонија, кн. VIII-IX*, Скопје 1978, 21-52.
- Pašić R. 1981**, Povardarje u Starijem gvozdenom dobu, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Arheologija (*magistarski rad*), Beograd 1981.
- Пашиќ Р. 1983**, Некропола од постаро железно време во село Дедели кај Валандово, *Зборник на Археолошки Музеј Скопје кн. X-XI, (1979-1982)*, Скопје 1983, 57-64.
- Пашиќ Р., и др. 1987**, Некрополата “Милци” кај Гевгелија, *Културно наследство XI*, Републички завод за заштита на спомениците на културата, Скопје 1987, 75-103.
- Петрова Е. 1999**, Пајонија во II и I милениум пред н.е., Скопје 1999.
- Проева Н. 1997**, Студии за античките Македонци, Macedonia Prima, Скопје 1997.
- Проева Н. 2014**, Религијата кај Античките Македонци, Скопје 2014.
- Ристов К. 1999**, Нови праисториски наоди од Скопско, *Културно наследство XXIV/XXV (1997-1998)*, Скопје 1999, 7-19.
- Санев В., и др. 1976**, Санев В., Симоска Д., Китаноски Б., Саржоски С., Праисторија во Македонија, Скопје 1976.
- Savvopoulou-Yiannaki T. 1993**, La civilisation Grecque-Macédoine royaume d’Alexandre le Grand, Athènes 1993, 143-147.
- Σαββοπούλου Θ. 1988**, “Δὸ χαλκίνα περιπτα ἀπο τὴν Ἀξιούπολιν” ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ XXI, Αθηνά 1988, 91-101.
- Σαββοπούλου Θ. 2004**, Η Περιοχή του Ἀξιού στὴν Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ, ΑΘΗΝΑ 2004, 307-316.
- Σαββοπούλου Θ. 2007**, «Ἀπ’ Ἀξιου εὐρυ ρεοντοσ Ἀξιου, ου καλλιστον υδωρ επικιδναται Αιαν», *Ancient Macedonia VII*, Thessaloniki 2007, 605-624.
- Соколовска В. 1997**, Етничките носители на Требенишката некропола, Скопје - Охрид 1997.
- Соколовска В. 2014**, Религија и култови во хеленистичко време на територијата на Република Македонија, *Патримониум. мк 12*, Скопје 2014, 63-77.
- Stare V. 1975**, Kultne palice iz Šmarjete, *Arheološki Vestnik XXIV (1973)*, Ljubljana 1975, 730-743.
- Тасић Н. 1998**, Гвоздено доба, Археолошко благо Косова и Метохије, Српска академија наука и уметности и музеј у Приштини, Београд 1998, 148-226.
- Temov S. 2007**, An iron Age Burial in Macedonia, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44*, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 657-665.
- Teržan B. 1984**, Nošnja kao obilježje društvenih skupina između Drima i Devola u starije željezno doba (Romaja-Burrel-Kuč i Zi), ANUBIH, Posebna izdanja knj. 11, Sipozijum Duhovna kultura Ilira, Sarajevo 1984, 197-214.
- Васић Р. 1974**, Бронзе из Титовог Велеса у музеју Бенаки, *Жива Антика XXIV/1-2*, Скопје 1974, 213-235.
- Васић Р. 1976**, Нови елементи за проучавање гвозденог доба Вардарске долине, *Старинар н.с. XXVII/1976*, Београд 1976, 1-17.
- Vasić R. 1987**, Đevđelijska grupa, PJZ V- Željezno doba, Sarajevo 1987, 701-711.
- Vasić R. 2007**, Kneginje Centralnog Balkana, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44*, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 557-562.
- Видески З. 1999**, Лисичин Дол - Марвинци, некропола од железно време (истражувања 1997), *Macedoniae Acta Archaeologica 15*, Скопје 1999, 91-111.
- Видески З. 2003**, Македонски бронзи - каталог, Музеј на Македонија, Скопје 2003.
- Videski Z. 2007**, Religious Beliefs of the Late Bronze Age in the Territory of Republic of Macedonia, *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44*, Disertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana 2007, 313-320.

Boban HUSENOVSKI

A FEMALE GRAVE WITH A CULT ROD IN THE NECROPOLIS OF MILCI –GEVGELIJA

(Contribution to the research of the religion of the Paeonian community in the region of Dolno Povardarje)

Summary

On the research area at the necropolis of Milci, most of the discovered graves are intact. Under a large layer of earth stretches a flat necropolis with buried deceased. The number of the graves of female and children has exceeds the number in the construction graves of males. Modest with contributions are the graves of male and children, in respect to the female graves. The image of the diversity and the richness of content is the female grave that is presented in an intact form of a cyst - grave number 111.

The cyst was formed by stone plates, and the deceased was buried by resting on the back with crossed hands on the stomach. The grave contributions covers three types of finds: personal jewellery made from bronze- spiral wined earrings, spiral wined bracelets, and bracelets known as the type “Janjevo”, and the cult bronzes of pendants made in the ajour technique, whereas the pottery set with its known forms is painted on matte surface, and were produced on a pottery wheel- a pitcher with an incision on the neck, a cup with a vertical handle, and a small plate with a horizontal handle.

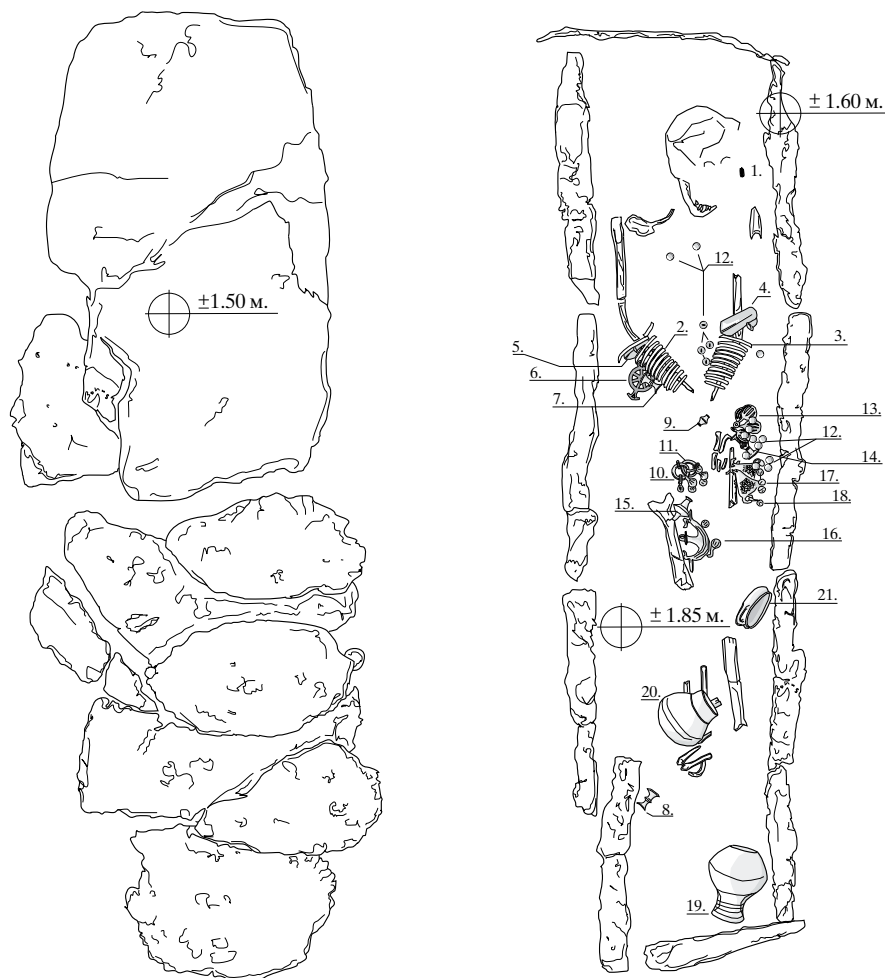
Special attention has drawn the rich grave set, with some of the rare cult bronzes, highlighted by skilful finish, shape and function. In this grave they have clear archeologic context, in contrast of the rare analogies which they don't have, which gives greater value in defining the character of this burial.

The enclosed one part composite configuration, next to the right side of the deceased, has been rec-

ognized and can be defined as a -cult rod, and respectively as her personal insignia. If this assumption is correct, this will be the first registered example in the region of Dolno Povardarje.

The rich and heterogeneous material of this closed grave to present day represents one of the wealthiest contributions that are discovered of a female grave at the necropolis of Milci. The exceptional inventory is well illustrated by the cult rod, and the pendant shaped like a “boat”, as well as the other composite elements of the belt set. In reference to the inventory of these objects, an indicators that this is grave of a “priestess” becomes even more complex and cannot rule out , like the possibility of overlapping of the cults, and eventually other social functions of this deceased female, that most possibly was buried during the first half of the 7th century B.C.

May this imply that this limited appearance of this inventory was only for those of privilege and with the status of prominent people? If this is an example of power, and the cult rod is the symbol, a question is raised if this person in the community is of the highest hierarchy. The size and the meaning of the Paeonian community in region of Dolno Povardarje has left two great necropolis of Milci and Suva Reka, and an organized settlement Vardarski Rid (the ancient Gortinia), we cannot pass the thought that this may be the first registered member of the highly positioned individual in the grouping, and exceptionally dominant in frames of the socially developed community.

КАТАЛОГ НА НАОДИ

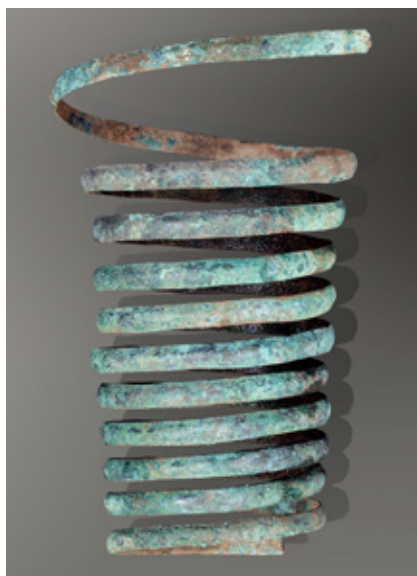
1. Обетка, бронза, лиење, истегнување, пречник 2,0 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8447, необјавено

Спирална обетка од тенка навиена бронзена жица со кружен пресек.

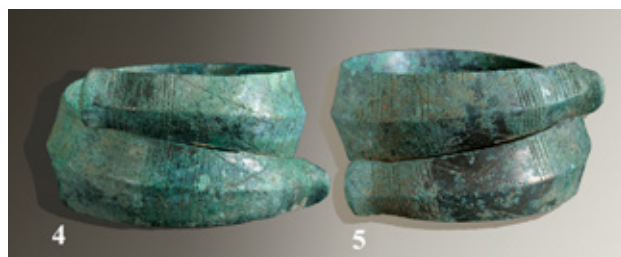
3. Белегзија-спирална, бронза, лиење, должина 12,2 см, пречник 6,0 - 7,7 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8431, необјавено

Идентична со претходната, со зачувани 12 навои.

2. Белегзија-спирална, бронза, лиење, должина 13,8 см, пречник 5,7 - 10,1 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8430, необјавено

Висока спирална белегзија со конусно-конкавен профил. Изработена е од навиена бронзена лента (11 навои), со заоблен гребен од надворешната страна, чиј завршетоци недостасуваат.

4. Белегзија - тип “Јањево”, лиење, врежување, пунктирање, пречник 8,9 см, макс. ширина на лентата 4,1 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8427, необјавено

Масивна белегзија со префрлени краеве, припаѓа на типот - “Јањево” или на т.н. тип “Прилеп”. Бронзената лента има биконусен профил, а од внатрешната неправилно рамен, низ чија средина, од едниот до другиот крај поминува вдлабнат полукружен жлеб. Централниот дел од лентата е најширок, а кон завршетоците се стеснува, сè до краевите кои се проширени и пластично обработени. Краевите на белегзијата се богато украсени со комбинација на вертикални снопови на

прави линии и мотиви на т.н. “крст на Св. Андреј”. Централниот гребен и двата раба на лентата, од надворешната страна декорирани се со двојни хоризонтални линии. Шемата на украсувањето ја сочинува мрежа на плитко врежани линии, врз која се повторени низи од пунктирани точки.

5. Белегзија - тип “Јањево”, лиење, врежување, пунктирање, пречник 9,2 см, макс. ширина на лентата 4,1 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8429, необјавено

Идентична со претходната.

6. Композитен приврзок - “тркало со висулци” бронза, лиење, врежување, должина 13,3 см, пречник на дискот 6,2 см, висулци, должина 4,2 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8440, необјавено

Врз масивниот бронзен прстен со кружен пресек, поставена е седум-крака конусна решетка од правоаголни ленти, над кои е поставен конусовиден врв-шилец, украсен со четири врежани кружни прстени. На горниот дел на прстенот фиксирана е ромбоидна алка за закачување, а на долниот три кружни алки, врз кои се поставени исто толку висулци од типот - “кафези за птици”. Ажурираното тело на секој висулец е сферно и има прстенаст отвор на дното.

7. Тулец - заглавка за натакнување (оплата), бронза, лиење, должина 4,3 см, пречник 3,4 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8428, необјавено

Предмет во форма на двоен шуплив конус чии перфорирани краеве завршуваат со проширени и извлечени отвори и во чија средина се наоѓа шупливо прстенесто задебелување.

8. Тулец - заглавка за натакнување (оплата), бронза, лиење, должина 4,4 см, пречник 3,6 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8445, необјавено

Идентично со претходното.

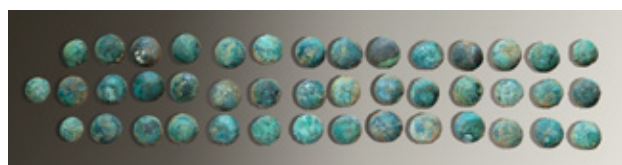

9. Монисто - биконусно, бронза, лиење, должина 3,4 см, пречник 1,0 x 2,2 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8446, необјавено

Кусо биконусно монисто со зајакнат-профилиран отвор (фрагментирано).

11. Композитен приврзок - “звечка-прапорец”, бронза, лиење, висина 7,9 см, пречник на алката 4,4 см, должина на висулците, до 4,5 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8433, необјавено

Идентичен со претходниот, но без прстенестото здбелување на краевите на дршките.

12. Калотести копчиња (43 парчиња), бронза, лиење, пресување, пречник 1,3 - 1,7 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8434, необјавено

Кружни калотести бронзени копчиња со нормално поставена лентовидна илика на задната страна на телото.

10. Композитен приврзок - “звечка-прапорец”, бронза, лиење, висина 6,9 см, пречник на алката 3,8 см, должина на висулците, до 4,1 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8432, необјавено

На бронзена алка со кружен пресек и префрлени краеве, обесени се 6 идентични висулци од типот - “кафез за птици”. На краевите на цилиндричните дршки со прстенесто здбелување, фиксирани се сферни тела, ажурирани со еден ред вертикални отвори.

13. Композитен приврзок од четири топки - “звечка-прапорец”, бронза, лиење, техника - истечен восок (*cire perdue*), висина на висулците од 4,7 – 6,5 см, пречник 2,6 – 3,8 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8444, необјавено

Најголемата од четирите ажурирани топки има алка за закачување во форма на протом на птица, па така е послична до варијантата на висулците од типот - “птица на кафез”. Дното на кафезот е решено во форма на - прстен со впишан крст. На останатите висулци, телата имаат ред вертикални отвори и сите припаѓаат на типот “кафез за птици”. Во еден од висулците, кај оној со најдолга држалка, во внатрешноста на кафезот било вметнато, зрно на аморфно железо.

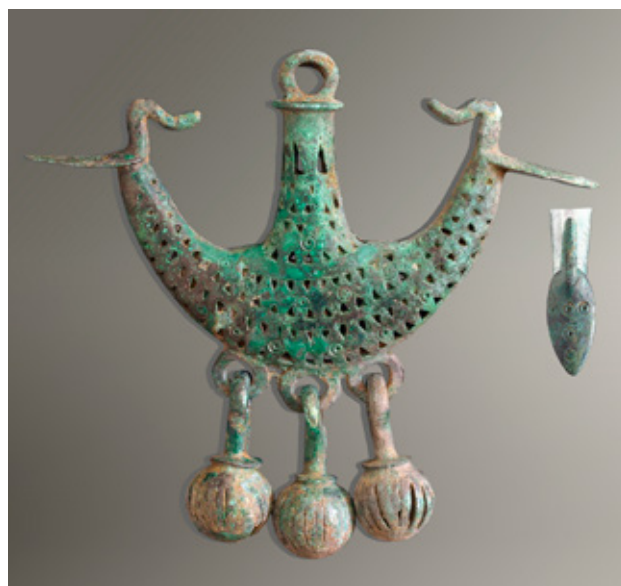
14. Тулец/заглавка, бронза, лиење, врежување, должина 6,5 см, пречник 3,4 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8443, необјавено

Перфориран долг биконусен предмет со извлечени и проширени краеве. Централното сферно здебелување декорирано е со мотив на двојни цик-цак врежани линии, врамен со по четири врежани прстена од двете страни.

15. Монисто - биконично, бронза, лиење, должина 6,8 см, пречник 1,8 – 4,2 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8443, необјавено

Шупливо биконично монисто со куси цевковидни делови на двата краеве, нагласени со прстенест обод. Биконусниот “стомак” на монистото е украсен со снопови од врежани хоризонтални прстени.

16. Композитен приврзок (амулет), - “чун”, бронза, лиење, техника - истечен восок (*cire perdue*), врежување, висина 13,0 см, ширина 15,0 см, тежина 242 г.

висулци - висина 4,0 см, пречник 2,2 см,
Милци, Гевгелија,
Музеј - Гевгелија,
инв.бр. 8439, необјавено

Приврзок со шупливо, волуминозно тело во форма на “чун”. На горниот средишен дел е поставен шуплив/вертикален стожер, врз чиј прстенаст завршеток е фиксирана кружна алка за закачување. Страните на амулетот, завршуваат во форма на стилизирани птици со декорирани склопени крилја. Двете страни на ажурираното тело се декорирани идентично, со четири полукружни фриза на спротиставени триаголници. Помеѓу нив, спорадично се втиснати мотиви на “концентрични кругови со точка во средината”, мотив кој се појавува и на крилјата на птиците. На долниот дел од приврзокот, симетрично се фиксирани три кружни алки, врз кои е закачен по еден висулец од типот на “кафез за птици”, со еден ред вертикални отвори.

17. Композитен триаголен приврзок, бронза, лиење, техника - истечен восок (*cire perdue*), врежување, висина 11,5 см, ширина 7,3 см, висулци - висина 4,0 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8437, необјавено

Триаголен композитен приврзок со ажурирано волуминозно (шупливо) тело. На врвот алка за закачување, во форма на два антитетски поставени пратома на птици, поврзани со една хоризонтална шипка. Двете страни на корпусот се ажурирани со по три врамени фриза од превртено поставени шупливи триаголници. На краевите на долниот раб на телото, фиксирана е по една кружна плоча, украсена со концентрични врежани кругови (спирала?). Под нив симетрично поставени три кружни алки, врз кои е закачен по еден висулец во форма на ажурирана топка - “кафез за птица”, со по еден ред пробиени вертикални отвори.

18. Композитен триаголен приврзок, бронза, лиење, техника - истечен восок (*cire perdue*), висина 11,8 см, ширина 5,9 см, висулци - висина 3,7 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8438, необјавено

Приврзок во основа е идентичен со претходниот, со нешто понагласена волуминозност на ажурираното тело. Фризовите на спротиставените триаголници не се врамени, (без врежани хоризонтални линии), и на двата долни агли на телото, недостатсуваат вертикалните кружни плочи.

19. Бокал со косо засечен врат, керамика, витло, висина 16,1 см, пречник - стомак 14,9 см, пречник - врат 7,2 см, пречник - дно 6,0 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8436, необјавено

Бокал со косо засечена задна страна на вратот. Вертикалната лентовидна рачка во висина на ободот, поставена е помеѓу најиспакната точка на стомакот и најниската на пресечениот врат. Дното на садот е рамно и еквивалентно на димензиите на ободот на вратот, кој е украсен со пет врежани хоризонтални линии од надворешната страна. Садот е изработен од добро печена темна сиво-кафеава керамика со примеси на ситни зрна од лискун. Нема траги од боење.

20. Шолја со вертикална рачка, керамика, витло, висина 12,9 см, пречник - стомак 12,0 см,

пречник - врат 6,4 см, пречник - дно 6,0 см,
Милци, Гевгелија,
Музеј - Гевгелија,
инв.бр. 8435, необјавено

Шолја со една вертикална лентовидна рачка, која го надвисува цилиндричниот, благо конкавен врат со рамен обод. Над рамното дно на садот се шири нагласениот биконусен стомак. Изработена е од добро печена окераста керамика. Со заситена црвена мат боја, обоена е надворешната страна на вратот, внатрешниот раб на ободот, рачката и најнискиот дел од стомакот.

21. Чинија со две хоризонтални рачки, керамика, витло, висина 4,5 см, пречник - раб на отворот 11,9 см, пречник - дно 5,0 см, Милци, Гевгелија, Музеј - Гевгелија, инв.бр. 8441, необјавено

Мала чинија со две хоризонтални, благо закосени рачки со кружен пресек. Под малку извлечениот рамен обод, се наоѓа слабо нагласениот биконичен стомак кој завршува со рамно дно. Садот е направен од добро пречистена окер глина, целосно премачкан со разредена темно кафеаво/црвена мат боја.